

NIALL KISHTAINY

ΜΙΚΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Μενέλαος Αστερίου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Κρύο κεφάλι και ζεστή καρδιά	9
2. Κύκνοι που πετούν ψηλά	19
3. Η οικονομία του Θεού	28
4. Αναζητώντας χρυσό	37
5. Ο πλούτος της φύσης	46
6. Το αόρατο χέρι	55
7. Τα σιτηρά συναντούν τον σίδηρο.	64
8. Ένας ιδανικός κόσμος	73
9. Πάρα πολλά στόματα.	82
10. Προλετάριοι όλων των χωρών	91
11. Η τέλεια ισορροπία	101
12. Μην αφήνετε να μπαίνει μέσα στα κτίρια το φως του ήλιου	110
13. Τα κέρδη του πολέμου	120
14. Ο θορυβώδης τρομπετίστας	129
15. Coca Cola ή Pepsi Cola;	138
16. Ο άνθρωπος με σχέδιο	147
17. Επιδεικνύοντας τα χρήματά σας.	156
18. Στον σωλήνα της αποχέτευσης	165
19. Δημιουργική καταστροφή.	175
20. Το δίλημμα των κρατουμένων.	185

21. Η τυραννία του κράτους.	194
22. Η μεγάλη ώθηση	203
23. Η οικονομική επιστήμη των πάντων	213
24. Μεγαλώνοντας	222
25. Γλυκιά αρμονία.	231
26. Ένας κόσμος χωρισμένος στα δύο.	240
27. Γεμίστε την μπανιέρα.	250
28. Η εξουσία των κλόουν	260
29. Η ψευδαίσθηση του χρήματος.	270
30. Προβλέποντας και σχεδιάζοντας το μέλλον	280
31. Οι κερδοσκόποι επιτίθενται	289
32. Σώζοντας τους ασθενέστερους	299
33. Γνωρίζοντας τον εαυτό μου, γνωρίζοντας εσένα. . . .	308
34. Υποσχέσεις που δεν τηρούνται	317
35. Έλλειμμα γυναικών	327
36. Πνευματική ομίχλη.	337
37. Η οικονομική επιστήμη στον πραγματικό κόσμο. . . .	346
38. Οι τραπεζίτες ξεσαλώνουν	356
39. Γίγαντες έως τον ουρανό	366
40. Γιατί να γίνω οικονομολόγος;	376
Ευρετήριο	387

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Κρύο κεφάλι και ζεστή καρδιά

Το γεγονός ότι κρατάτε στα χέρια σας αυτό το βιβλίο σας τοποθετεί σε μια πολύ συγκεκριμένη θέση. Κατ' αρχάς είχατε (ή όποιος σας το έδωσε) τα χρήματα για να το αγοράσετε. Αν μένετε σε φτωχή χώρα, πιθανώς η οικογένειά σας να τα βγάζει πέρα με μερικά δολάρια την ημέρα. Τα περισσότερα χρήματά σας πηγαίνουν για τρόφιμα και δε σας απομένουν χρήματα για να αγοράσετε κάποιο βιβλίο. Ακόμη και αν καταφέρετε να αποκτήσετε κάποιο βιβλίο, υπάρχει η πιθανότητα να σας είναι άχρηστο, επειδή δεν μπορείτε να το διαβάσετε. Στην Μπουρκίνα Φάσο, φτωχή χώρα στη δυτική Αφρική, λιγότεροι από τους μισούς νέους και μόλις το ένα τρίτο από τις νέες μπορούν να διαβάσουν. Ένα δωδεκάχρονο κορίτσι, αντί να μαθαίνει άλγεβρα ή γλώσσες, μπορεί να περνά την ημέρα του κουβαλώντας κουβάδες με νερό στην καλύβα της οικογένειάς του. Μπορεί να μη θεωρείτε ότι εσείς ή η οικογένειά σας είστε πλούσιοι, αλλά για πολλούς ανθρώπους σε όλον τον κό-

σμο η αγορά ενός βιβλίου και η ικανότητα να το διαβάσουν θα έμοιαζε με ταξίδι στο φεγγάρι.

Οι άνθρωποι τους οποίους καίει η περιέργεια ή η οργή για αυτή την τεράστια διαφορά στρέφονται συχνά στην οικονομική επιστήμη. Η οικονομική επιστήμη είναι η μελέτη του τρόπου με τον οποίο οι κοινωνίες χρησιμοποιούν τους πόρους τους –γη, άνθρακα, ανθρώπους και μηχανές– για να παράγουν χρήσιμα αγαθά, όπως το ψωμί και τα παπούτσια. Η οικονομική επιστήμη δείχνει γιατί είναι εντελώς λανθασμένη η άποψη ότι οι άνθρωποι στην Μπουρκίνα Φάσο είναι φτωχοί επειδή είναι τεμπέληδες, όπως υποστηρίζουν μερικοί. Πολλοί εργάζονται πολύ σκληρά, αλλά γεννήθηκαν σε μια οικονομία η οποία ως σύνολο δεν τα πηγαίνει πολύ καλά στην παραγωγή αγαθών. Γιατί η Βρετανία διαθέτει τα κτίρια, τα βιβλία και τους δασκάλους που χρειάζονται για την εκπαίδευση των παιδιών, ενώ η Μπουρκίνα Φάσο δεν έχει αυτά τα μέσα; Αυτό είναι ένα απίστευτα δύσκολο ερώτημα και κανείς δεν το έχει απαντήσει πλήρως. Η οικονομική επιστήμη προσπαθεί να δώσει μια απάντηση.

Υπάρχει και ένας άλλος λόγος για τον οποίο η οικονομική επιστήμη γοητεύει, και ίσως να έχετε καταλήξει στη δική σας άποψη για αυτό. Η οικονομική επιστήμη είναι ζήτημα ζωής και θανάτου. Η πιθανότητα να πεθάνει πριν από την ηλικία των πέντε ετών ένα παιδί που γεννιέται σήμερα σε μια πλούσια χώρα είναι πάρα πολύ μικρή. Ο θάνατος ενός μικρού παιδιού είναι σπάνιο και συγκλονιστικό συμβάν. Εντούτοις στις φτωχότερες χώρες του κόσμου πάνω από το 10% των παιδιών πεθαίνει πριν από την ηλικία των πέντε ετών λόγω έλλειψης τροφής και ιατρικής φροντίδας. Σε αυτές τις χώρες οι έφηβοι θα μπορούσαν να θεωρήσουν ότι είναι τυχεροί που επιβίωσαν.

Ο όρος «οικονομική επιστήμη» μπορεί να ηχεί κάπως στε-

γνός και να σας κάνει να σκέφτεστε βαρετές στατιστικές. Όμως το αντικείμενό της είναι να βοηθά τους ανθρώπους να επιβιώνουν, να είναι υγιείς και μορφωμένοι. Αφορά το πώς οι άνθρωποι μπορούν να έχουν αυτά που χρειάζονται για μια γεμάτη και ευτυχισμένη ζωή και γιατί μερικοί άνθρωποι δεν τα έχουν. Αν μπορείτε να λύσετε βασικά οικονομικά ζητήματα, ίσως να μπορείτε να βοηθήσετε τους πάντες να έχουν καλύτερη ζωή.

Στις ημέρες μας οι οικονομολόγοι έχουν έναν ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο σκέφτονται για τους πόρους, δηλαδή τα τούβλα για να κτιστεί ένα σπίτι, τα φάρμακα για τη θεραπεία ασθενειών και τα βιβλία που θέλουν οι άνθρωποι. Λένε ότι όλα αυτά τα πράγματα είναι «σπάνια». Τη δεκαετία του 1930 ο Βρετανός οικονομολόγος Λάιονελ Ρόμπινς όρισε την οικονομική επιστήμη ως τη μελέτη της σπανιότητας. Πράγματα όπως τα διαμάντια και τα άσπρα παγόνια είναι σπάνια, αλλά για τους οικονομολόγους τα στιλό και τα βιβλία είναι και αυτά σπάνια, ακόμη και όταν τα βρίσκετε εύκολα στο σπίτι σας ή σε κάποιο μαγαζί της γειτονιάς σας. Όταν οι οικονομολόγοι μιλούν για σπανιότητα εννοούν ότι υπάρχει περιορισμένη ποσότητα, ενώ οι επιθυμίες των ανθρώπων είναι δυνητικά απεριόριστες. Αν μπορούσαμε, ίσως να αγοράζαμε συνεχώς καινούρια στιλό και βιβλία, αλλά δεν μπορούμε να το κάνουμε, επειδή τα πάντα έχουν ένα κόστος. Αυτό σημαίνει πως είμαστε υποχρεωμένοι να κάνουμε επιλογές.

Ας σκεφτούμε λίγο περισσότερο την έννοια του κόστους. Κόστος δε σημαίνει απλώς ευρώ ή δολάρια, παρότι και αυτά είναι σημαντικά. Φανταστείτε έναν φοιτητή που επιλέγει ένα μάθημα για το επόμενο έτος. Οι επιλογές είναι ιστορία ή γεωγραφία, αλλά όχι και τα δύο μαθήματα. Ο φοιτητής επιλέγει την ιστορία. Ποιο είναι το κόστος αυτής της επιλογής;

Είναι το μάθημα από το οποίο παραιτήθηκε, δηλαδή η δυνατότητα να μάθει για ηπείρους, παγετώνες και πρωτεύουσες χωρών. Ποιο είναι το κόστος ενός νέου νοσοκομείου; Θα μπορούσατε να προσθέσετε τις τιμές των τούβλων και του χάλυβα που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή. Όμως με όρους των πραγμάτων που αποποιηθήκατε, τότε το κόστος είναι ο σιδηροδρομικός σταθμός ο οποίος θα μπορούσε να κατασκευαστεί αντί για το νοσοκομείο. Οι οικονομολόγοι αποκαλούν «κόστος ευκαιρίας» αυτό το κόστος και είναι εύκολο να το παραβλέψετε. Η σπανιότητα και το κόστος ευκαιρίας δείχνουν μια βασική οικονομική αρχή: Πρέπει να επιλέγουμε ανάμεσα σε νοσοκομεία ή σιδηροδρομικούς σταθμούς, εμπορικά κέντρα ή γήπεδα ποδοσφαίρου.

Η οικονομική επιστήμη εξετάζει λοιπόν το πώς χρησιμοποιούμε σπάνιους πόρους για να ικανοποιούμε ανάγκες. Όμως είναι κάτι περισσότερο από αυτό. Πώς αλλάζουν οι επιλογές τις οποίες αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι; Στις φτωχές κοινωνίες οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν δύσκολες επιλογές: ένα γεύμα για τα παιδιά ή αντιβιοτικά για την άρρωστη γιαγιά; Στις πλούσιες χώρες, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες ή η Σουηδία, σπανίως οι άνθρωποι βρίσκονται αντιμέτωποι με τέτοιες επιλογές. Μπορεί να πρέπει να επιλέξουν ανάμεσα σε ένα καινούριο ρολόι και το τελευταίο μοντέλο ενός iPad. Οι πλούσιες χώρες αντιμετωπίζουν και αυτές σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Μερικές φορές εταιρείες χρεοκοπούν, άνθρωποι χάνουν τη δουλειά τους και πασχίζουν να αγοράσουν ρούχα για τα παιδιά τους, αλλά αντιμετωπίζουν λιγότερο συχνά προβλήματα ζωής ή θανάτου. Επομένως, ένα βασικό αντικείμενο της οικονομικής επιστήμης είναι ο τρόπος με τον οποίο οι κοινωνίες ξεπερνούν τις χειρότερες συνέπειες της σπανιότητας, καθώς και γιατί μερικές κοινωνίες δεν το επιτυγχάνουν το

ίδιο γρήγορα με άλλες. Η προσπάθεια να δοθεί μια καλή απάντηση απαιτεί κάτι περισσότερο από τη γνώση του κόστους ευκαιρίας, δηλαδή τον σωστό υπολογισμό τού αν θα πρέπει να κτιστεί ένα καινούριο νοσοκομείο ή ένα γήπεδο ποδοσφαίρου, ή αν θα πρέπει κάποιος να αγοράσει καινούριο ρολόι ή το τελευταίο μοντέλο ενός iPad. Η απάντηση πρέπει να λαμβάνει υπόψη της όλων των ειδών τις θεωρίες της οικονομικής επιστήμης και να στηρίζεται στη βαθιά γνώση του πώς πραγματικά λειτουργούν οι διάφορες οικονομίες στον πραγματικό κόσμο. Η γνωριμία με τους οικονομικούς στοχαστές στην πορεία της ιστορίας είναι μια καλή αφετηρία. Οι απόψεις τους δείχνουν πόσο διαφορετικές ήταν οι προσπάθειες των οικονομολόγων.

Οι οικονομολόγοι μελετούν προφανώς «την οικονομία». Η οικονομία αφορά το πού χρησιμοποιούνται οι πόροι, γίνονται νέα πράγματα και αποφασίζεται ποιος παίρνει τι. Για παράδειγμα, ένας βιομήχανος αγοράζει ύφασμα και μισθώνει εργάτες για να παράγει μπλουζάκια. Οι καταναλωτές –εσείς και εγώ– πηγαίνουν στα καταστήματα και, αν έχουν χρήματα στην τσέπη τους, αγοράζουν προϊόντα, όπως μπλουζάκια (τα «καταναλώνουν»). Επίσης, καταναλώνουμε «υπηρεσίες», οι οποίες δεν είναι υλικά αντικείμενα, όπως, για παράδειγμα, το κόψιμο των μαλλιών μας. Οι περισσότεροι καταναλωτές είναι επίσης εργαζόμενοι που κερδίζουν χρήματα από τη δουλειά τους. Οι εταιρείες, οι εργαζόμενοι και οι καταναλωτές είναι τα βασικά στοιχεία της οικονομίας. Όμως οι τράπεζες και τα χρηματιστήρια, το χρηματοπιστωτικό σύστημα, επηρεάζουν επίσης τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι πόροι. Οι τράπεζες δανείζουν χρήματα στις εταιρείες, τις «χρηματοδοτούν». Όταν κάποια τράπεζα δανείζει χρήματα σε έναν παραγωγό ρούχων για να κατασκευάσει νέο εργο-

στάσιο, το δάνειο του επιτρέπει να αγοράσει τσιμέντο, που καταλήγει σε συστατικό του νέου εργοστασίου και όχι κάποιας καινούριας γέφυρας. Για να συγκεντρώσουν χρήματα, οι εταιρείες πουλούν μερικές φορές «μετοχές» στο χρηματιστήριο. Αν είστε ιδιοκτήτης μιας μετοχής της Toshiba, τότε είστε ιδιοκτήτης ενός μικροσκοπικού τμήματος της εταιρείας· και αν η Toshiba τα πηγαίνει καλά, η τιμή των μετοχών της αυξάνεται και εσείς γίνεστε πλουσιότερος. Τα κράτη (μέσω των κυβερνήσεών τους) είναι επίσης μέρος της οικονομίας. Επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι πόροι όταν δαπανούν χρήματα για την κατασκευή ενός δρόμου ή ενός σταθμού παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα συναντήσουμε μερικούς από τους πρώτους ανθρώπους που στοχάστηκαν για οικονομικά ζητήματα: τους αρχαίους Έλληνες. Η λέξη «economics» προέρχεται από την ελληνική λέξη «οικονομικός» (οίκος και νόμος). Επομένως, για τους Έλληνες τα οικονομικά αφορούσαν τον τρόπο με τον οποίο τα νοικοκυριά διαχειρίζονταν τους πόρους τους. Σήμερα τα οικονομικά περιλαμβάνουν επίσης τη μελέτη των εταιρειών και των βιομηχανιών. Όμως τα νοικοκυριά και οι άνθρωποι που τα απαρτίζουν εξακολουθούν να είναι θεμελιακά στοιχεία. Εξάλλου, άτομα αγοράζουν αγαθά και αποτελούν το εργατικό δυναμικό. Έτσι, τα οικονομικά είναι η μελέτη της συμπεριφοράς των ανθρώπων στην οικονομία. Αν σας δώσουν 20 ευρώ για τα γενέθλιά σας, πώς αποφασίζετε το πού θα τα χρησιμοποιήσετε; Τι κάνει έναν εργαζόμενο να αποδεχθεί μια θέση εργασίας για έναν ορισμένο μισθό; Γιατί μερικοί άνθρωποι αποταμιεύουν προσεκτικά τα χρήματά τους και άλλοι τα σπαταλούν σε ένα πολυτελές σπιτάκι για τον σκύλο τους;

Οι οικονομολόγοι προσπαθούν να προσεγγίσουν με επι-

στημονικό τρόπο ερωτήματα αυτού του είδους. Η λέξη «επιστήμη» ίσως σας φέρνει στον νου δοκιμαστικούς σωλήνες και μαθηματικές εξισώσεις, εικόνες που μάλλον δεν έχουν σχέση με ερωτήματα όπως το αν οι άνθρωποι έχουν επαρκή τροφή. Στην πραγματικότητα, οι οικονομολόγοι προσπαθούν να εξηγήσουν την οικονομία όπως οι επιστήμονες εξηγούν την εκτόξευση πυραύλων. Οι επιστήμονες αναζητούν φυσικούς «νόμους», πώς ένα πράγμα είναι η αιτία κάποιου άλλου, όπως πώς συναρτάται το βάρος ενός πυραύλου με το πόσο ψηλά θα φθάσει. Οι οικονομολόγοι αναζητούν οικονομικούς νόμους, όπως, για παράδειγμα, με ποιον τρόπο το μέγεθος ενός πληθυσμού επηρεάζει την ποσότητα των διαθέσιμων τροφίμων. Αυτό αποκαλείται «θετική οικονομική». Οι νόμοι δεν είναι καλοί ή κακοί. Απλώς περιγράφουν το τι γίνεται.

Αν σκέφτεστε ότι η οικονομική επιστήμη αφορά πολύ περισσότερα πράγματα, έχετε απόλυτο δίκιο. Ας σκεφτούμε τα παιδιά στην Αφρική που πεθαίνουν σε νηπιακή ηλικία. Αρκεί να περιγράψουμε την κατάσταση και να την αφήσουμε έτσι όπως είναι; Σίγουρα όχι. Αν οι οικονομολόγοι δεν προέβαιναν σε κρίσεις, θα ήταν άκαρδοι. Ένας άλλος κλάδος της οικονομικής επιστήμης είναι η «κανονιστική οικονομική», η οποία αποφαινεται αν μια οικονομική κατάσταση είναι καλή ή κακή. Αν δείτε κάποιο σουπερμάρκετ να πετά καλά τρόφιμα, θα μπορούσατε να κρίνετε ότι αυτό είναι κακό, γιατί συνιστά σπατάλη. Και όταν σκέφτεστε τη διαφορά ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς, θα μπορούσατε να κρίνετε ότι αυτή η κατάσταση είναι κακή, γιατί είναι άδικη.

Όταν η ακριβής παρατήρηση και η σοφή κρίση συνδυάζονται, η οικονομική επιστήμη μπορεί να είναι δύναμη αλλαγής, για να δημιουργηθούν πλουσιότερες και δικαιότερες κοινωνίες, στις οποίες οι περισσότεροι άνθρωποι ζουν καλά. Όπως

έλεγε ο Βρετανός οικονομολόγος Άλφρεντ Μάρσαλ, οι οικονομολόγοι πρέπει να έχουν «κρύο κεφάλι αλλά ζεστή καρδιά». Ναι, περιγράψτε τον κόσμο ως επιστήμονας, αλλά βεβαιωθείτε ότι το κάνετε με συμπόνια για τα ανθρώπινα δεινά γύρω σας· κατόπιν προσπαθήστε να αλλάξετε την κατάσταση.

Η σημερινή οικονομική επιστήμη, έτσι όπως διδάσκεται στα πανεπιστήμια, εμφανίστηκε σχετικά προσφάτως στην πολυχιλιετή ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού. Εμφανίστηκε μερικούς αιώνες νωρίτερα, όταν γεννήθηκε ο καπιταλισμός, ο τύπος της οικονομίας που σήμερα υπάρχει στις περισσότερες χώρες. Στον καπιταλισμό οι περισσότεροι πόροι –τρόφιμα, γη και εργασία των ανθρώπων– αγοράζονται και πωλούνται έναντι χρημάτων. Αυτό αποκαλείται «αγορά». Επίσης, υπάρχει μια ομάδα ανθρώπων, οι καπιταλιστές, οι οποίοι είναι ιδιοκτήτες του κεφαλαίου, δηλαδή των χρημάτων, των μηχανών και των εργοστασίων που χρειάζονται για την παραγωγή των αγαθών. Μια άλλη ομάδα, οι εργαζόμενοι, απασχολούνται στις εταιρείες των καπιταλιστών. Σήμερα είναι δύσκολο να φανταστούμε την οικονομία να λειτουργεί με διαφορετικό τρόπο. Όμως πριν από τον καπιταλισμό η οικονομία λειτουργούσε με άλλον τρόπο. Οι άνθρωποι παρήγαν οι ίδιοι την τροφή τους και δεν την αγόραζαν. Οι απλοί άνθρωποι δεν εργάζονταν σε εταιρείες, αλλά για τον άρχοντα ο οποίος έλεγε τη γη στην οποία ζούσαν.

Επομένως, σε σύγκριση με τα μαθηματικά ή τη λογοτεχνία, η οικονομική επιστήμη είναι κάτι το καινούριο. Μεγάλο μέρος της αφορά πράγματα που ενδιαφέρουν τους καπιταλιστές: αγορές, πωλήσεις, τιμές. Μεγάλο μέρος του βιβλίου αυτού ασχολείται με τέτοια ζητήματα. Όμως θα εξετάσουμε επίσης πολύ προγενέστερες οικονομικές απόψεις. Άλλωστε,

όλες οι κοινωνίες, καπιταλιστικές ή μη, είναι υποχρεωμένες να αντιμετωπίζουν το πρόβλημα του πώς να εξασφαλίζουν τη διατροφή και την ένδυση των μελών τους. Θα εξετάσουμε τις μεταβαλλόμενες απόψεις για την οικονομία και τον τρόπο με τον οποίο άλλαξε η ίδια η οικονομία, τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι προσπάθησαν να ξεπεράσουν τη σπανιότητα εργαζόμενοι στα χωράφια και τα εργοστάσια και συγκεντρωνόμενοι γύρω από τη χύτρα στην οποία μαγείρευαν το φαγητό τους.

Περιγράφουν πάντα οι οικονομολόγοι την οικονομία ως προσεκτικοί επιστήμονες και προβαίνουν πάντα σε κρίσεις ως σοφοί φιλόσοφοι; Οι οικονομολόγοι κατηγορούνται μερικές φορές ότι παραβλέπουν τις δυσκολίες τις οποίες αντιμετωπίζουν μειονεκτούσες ομάδες ανθρώπων, που έμειναν πίσω ενώ η οικονομία προχώρησε μπροστά, ιδίως οι γυναίκες και οι μαύροι. Συμβαίνει αυτό επειδή στην πορεία της ιστορίας οι οικονομολόγοι προέρχονται συχνά από τις πιο προνομιούχες ομάδες της κοινωνίας; Στις αρχές του 21ου αιώνα εκδηλώθηκε μια μεγάλη οικονομική κρίση την οποία προκάλεσαν οι απερίσκεπτες δραστηριότητες των τραπεζών. Πολλοί άνθρωποι κατηγορήσαν τους οικονομολόγους για το γεγονός ότι δεν την προέβλεψαν. Μερικοί υποψιάζονται ότι αυτό συνέβη επειδή πολλοί οικονομολόγοι ήταν υπό την επιρροή εκείνων που επωφελούνταν από αυτή την οικονομία στην οποία κυριαρχούν τα χρηματοοικονομικά και οι μεγάλες τράπεζες.

Ίσως λοιπόν οι οικονομολόγοι χρειάζονται και κάτι άλλο εκτός από κρύο κεφάλι και ζεστή καρδιά: αυτοκριτική ματιά, ικανότητα να βλέπουν πέρα από τα δικά τους ενδιαφέροντα και τους συνήθεις τρόπους με τους οποίους στοχάζονται τον κόσμο. Η μελέτη της ιστορίας της οικονομικής επιστήμης μάς βοηθά ακριβώς σε αυτό, επειδή μαθαίνοντας ότι οι ιδέες προ-

γενέστερων στοχαστών ήταν απόρροια των συγκεκριμένων ενδιαφερόντων και περιστάσεων, μπορεί να δούμε καθαρότερα πώς διαμορφώνονται οι δικές μας απόψεις. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο συνδυασμός της ιστορίας με τις ιδέες είναι τόσο γοητευτικός και τόσο ζωτικός για να δημιουργήσουμε έναν κόσμο στον οποίο οι περισσότεροι άνθρωποι ζουν καλά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Κύκνοι που πετούν ψηλά

Όπως όλοι οι άνθρωποι, και οι πρώτοι άνθρωποι αντιμετώπισαν το οικονομικό πρόβλημα της σπανιότητας, που για αυτούς ήταν η ανεύρεση επαρκούς τροφής. Όμως δεν υπήρχε «οικονομία», με την έννοια ενός συνόλου αγροκτημάτων, εργαστηρίων και εργοστασίων. Οι πρώτοι άνθρωποι επιβίωσαν στα δάση συλλέγοντας καρπούς και σκοτώνοντας ζώα. Μόνο όταν δημιουργήθηκαν πιο πολύπλοκες οικονομίες, όπως στην αρχαία Ελλάδα και την αρχαία Ρώμη, οι άνθρωποι άρχισαν να σκέφτονται τα οικονομικά ζητήματα.

Οι πρώτοι οικονομικοί στοχαστές ήταν οι Έλληνες φιλόσοφοι, οι οποίοι εγκαινίασαν την παράδοση της δυτικής σκέψης, μέρος της οποίας είναι η οικονομική επιστήμη. Οι ιδέες τους άνθησαν μετά από χιλιάδες χρόνια πάλης των ανθρώπων για να δημιουργήσουν τους πρώτους πολιτισμούς. Πολύ πριν από αυτούς οι άνθρωποι φύτεψαν τους σπόρους της οικονομικής ζωής μαθαίνοντας να υποτάσσουν τη φύση στις

ανάγκες τους. Για παράδειγμα, όταν οι άνθρωποι ανακάλυψαν τη φωτιά, μπορούσαν να κάνουν καινούρια πράγματα, όπως να κατασκευάζουν πήλινα αγγεία και να μαγειρεύουν. Στη συνέχεια, περισσότερο από 10.000 χρόνια πριν, συντελέστηκε η πρώτη οικονομική επανάσταση. Ομάδες ανθρώπων επινόησαν τη γεωργία όταν ανακάλυψαν πώς να καλλιεργούν φυτά και να κάνουν οικόσιτα κάποια ζώα. Οι περισσότεροι από αυτούς τους ανθρώπους μπορούσαν να επιβιώνουν σε μια περιοχή και έτσι δημιουργήθηκαν τα χωριά.

Σε αυτή τη βάση εμφανίστηκαν στη Μεσοποταμία, την περιοχή του σημερινού Ιράκ, πολιτισμοί με πολύπλοκες οικονομίες. Στην περίπτωση αυτή «πολύπλοκες» σημαίνει ότι κάποιοι άνθρωποι δεν ήταν υποχρεωμένοι να παράγουν οι ίδιοι τα τρόφιμα που θα κατανάλωναν. Σήμερα πιθανότατα δεν παράγετε οι ίδιοι τα τρόφιμα που θα καταναλώσετε, αλλά τα αγοράζετε από εκείνους που τα παράγουν. Στη Μεσοποταμία ζούσαν άνθρωποι που δεν είχαν θερίσει ποτέ κριθάρι και δεν είχαν αρμέξει ποτέ κατσίκια: οι βασιλείς που κυβερνούσαν τις πόλεις και οι ιερείς που ήταν υπεύθυνοι για τους ναούς.

Η οικονομική πολυπλοκότητα έγινε εφικτή επειδή οι άνθρωποι είχαν γίνει τόσο καλοί στο να καλλιεργούν και να εκτρέφουν ζώα, ώστε οι αγρότες μπορούσαν να παράγουν περισσότερα από όσα χρειαζόνταν για τη δική τους επιβίωση. Η μεταφορά των τροφίμων από τους παραγωγούς στους καταναλωτές απαιτούσε οργάνωση. Σήμερα αυτό επιτυγχάνεται μέσω της αγοράς και της πώλησης έναντι χρημάτων, αλλά οι αρχαίες κοινωνίες βασίζονταν σε παλιές παραδόσεις. Τα προϊόντα των αγροτών μεταφέρονταν στους ναούς ως προσφορές και τα διένειμαν οι ιερείς. Για να οργανώσουν τη διανομή των τροφίμων, οι πρώιμοι πολιτισμοί επινόησαν τη γραφή. Μερικά από τα παλιότερα δείγματα γραφής που έχουμε βρει είναι κα-

τάλογοι με τις ποσότητες τροφίμων τις οποίες παρέδωσαν οι αγρότες. Από τη στιγμή που οι αξιωματούχοι μπορούσαν να καταγράφουν πράγματα, μπορούσαν να παίρνουν μέρος της παραγωγής των ανθρώπων (με άλλα λόγια να τους «φορολογούν») και κατόπιν να χρησιμοποιούν τους πόρους για να σκάβουν κανάλια που μετέφεραν νερό στους καλλιεργούμενους αγρούς και για να κτίζουν τάφους προς τιμή των βασιλέων.

Μερικούς αιώνες πριν από τη γέννηση του Χριστού οι πολιτισμοί στη Μεσοποταμία και την Αίγυπτο, την Ινδία και την Κίνα είχαν ήδη ζωή χιλιετιών και είχαν συγκεντρωθεί όλα τα συστατικά για τον νέο πολιτισμό που εμφανίστηκε στην Ελλάδα. Εκεί οι άνθρωποι άρχισαν να σκέφτονται βαθύτερα για το τι σημαίνει ανθρώπινη ζωή σε μια κοινωνία. Ο Ησίοδος, ένας από τους πρώτους Έλληνες ποιητές, διατύπωσε τη βάση των οικονομικών: «Έτσι είναι, γιατί οι θεοί έχουν κρύψει αυτό που θέλει η ζωή του ανθρώπου».* Αυτό μας φέρνει ξανά στην ιδέα της σπανιότητας: το ψωμί δεν πέφτει από τον ουρανό. Για να τρώμε ψωμί, πρέπει να σπέρνουμε σιτάρι, να το θερίζουμε, να το αλέθουμε για να κάνουμε αλεύρι και κατόπιν να ψήνουμε τις φραντζόλες. Οι άνθρωποι πρέπει να εργάζονται για να επιβιώσουν.

Πρόγονος όλων των στοχαστών είναι ο Έλληνας φιλόσοφος Σωκράτης, που οι απόψεις του μας είναι γνωστές μόνο μέσα από τα γραπτά των μαθητών του. Λέγεται ότι μια μέρα ο Σωκράτης ονειρεύτηκε έναν κύκνο που άνοιξε τα φτερά του και πέταξε μακριά κρώζοντας δυνατά. Την επόμενη ημέρα συνάντησε τον Πλάτωνα, που θα γινόταν ο διασημότερος μαθητής του. Ο Σωκράτης είδε στο πρόσωπο του Πλά-

* Ησίοδος, *Έργα και ημέραι*, 42, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Π. Λεκατσάς, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 1^η έκδοση 1941. (Σ.τ.Μ.)

τωνά τον κύκνο του ονείρου του. Ο μαθητής έγινε δάσκαλος της ανθρωπότητας και η σκέψη του πετά ψηλά και μακριά για αιώνες.

Ο Πλάτων (427-347 π.Χ.) φαντάστηκε μια ιδανική κοινωνία. Η οικονομία της θα διέφερε από την οικονομία την οποία σήμερα θεωρούμε αυτονόητη. Και η κοινωνία στην οποία έζησε ο Πλάτων διέφερε από τη δική μας. Πρώτα απ' όλα, τότε δεν υπήρχαν κράτη με τη σημερινή έννοια. Η Ελλάδα ήταν ένα σύνολο πόλεων-κρατών, όπως η Αθήνα, η Σπάρτη και η Θήβα. Οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν για αυτές τις πόλεις-κράτη τη λέξη «πόλις», από την οποία προέρχεται η λέξη «πολιτική». Έτσι, η ιδανική κοινωνία του Πλάτωνα ήταν μια μικρή πόλη και όχι μια μεγάλη χώρα. Οι κυβερνώντες της θα την οργάνωναν επιμελώς ως προς όλες τις πλευρές της, και επομένως δε θα υπήρχαν περιθώρια για την ύπαρξη αγορών στις οποίες αγοράζονται και πωλούνται τα αγαθά και η εργασία έναντι κάποιας τιμής. Ας πάρουμε, για παράδειγμα, την εργασία. Σήμερα αντιμετωπίζουμε την εργασία μας ως επιλογή. Μπορεί να αποφασίσετε να γίνετε υδραυλικός, επειδή σας αρέσει να διορθώνετε πράγματα και με αυτή τη δουλειά μπορείτε να κερδίζετε αρκετά χρήματα. Στην ιδανική πολιτεία του Πλάτωνα η θέση του καθενός είναι καθορισμένη από τη γέννησή του. Οι περισσότεροι άνθρωποι, στους οποίους περιλαμβάνονται οι δούλοι, είναι αγρότες. Αποτελούν την κατώτερη τάξη και είναι πλασμένοι από χαλκό. Πάνω από αυτούς ο Πλάτων τοποθετεί τους πολεμιστές, που είναι πλασμένοι από άργυρο. Στην κορυφή είναι οι κυβερνώντες, μια ομάδα «φιλοσόφων-βασιλέων», που είναι πλασμένοι από χρυσό. Ο Πλάτων δημιούργησε κοντά στην Αθήνα την περίφημη Ακαδημία του, για να δημιουργήσει τους σοφούς οι οποίοι θα ήταν κατάλληλοι για να κυβερνούν την υπόλοιπη κοινωνία.

Ο Πλάτων αντιμετώπιζε με καχυποψία την επιδίωξη πλούτου, σε τέτοιο βαθμό που στην ιδανική πολιτεία δε θα επιτρεπόταν στους πολεμιστές και τους βασιλείς να κατέχουν ατομική ιδιοκτησία, για να μην τους διαφθείρουν ο χρυσός και τα μέγαρα. Αντιθέτως, θα ζούσαν όλοι μαζί και θα μοιράζονταν τα πάντα, ενώ ακόμη και τα παιδιά τους θα ανατρέφονταν από κοινού και όχι από τους γονείς τους. Ο Πλάτων φοβόταν ότι, αν ο πλούτος γινόταν πολύ σημαντικός, οι άνθρωποι θα άρχιζαν να ανταγωνίζονται μεταξύ τους για αυτόν. Τελικά την πολιτεία θα την κυβερνούσαν οι πλούσιοι, τους οποίους θα φθονούσαν οι φτωχοί. Οι άνθρωποι θα κατέληγαν να συγκρούονται και να πολεμούν μεταξύ τους.

Στην Ακαδημία του Πλάτωνα πήγε ο Αριστοτέλης, ο επόμενος κύκνος που πέταξε. Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) ήταν ο πρώτος ο οποίος προσπάθησε να οργανώσει τις γνώσεις σε διάφορα πεδία: επιστήμη, μαθηματικά, πολιτική και ούτω καθεξής. Η περιέργειά του κάλυπτε μεγάλο φάσμα, από ερωτήματα σε βάθος για τη λογική μέχρι το σχήμα που έχουν τα βράγχια των ψαριών. Μερικά πράγματα που είπε ο Αριστοτέλης μπορεί να μας φαίνονται παράξενα, όπως η άποψή του ότι οι άνθρωποι με μεγάλα αυτιά είναι κουτσομπόληδες, αλλά αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει για έναν άνθρωπο ο οποίος προσπάθησε να διεισδύσει με τον νου του σε όλον τον κόσμο που τον περιέβαλλε. Για αιώνες οι στοχαστές τον θεωρούσαν την υπέρτατη αυθεντία, και ο Αριστοτέλης έγινε γνωστός απλώς ως «ο Φιλόσοφος».

Ο Αριστοτέλης άσκησε κριτική στο σχέδιο του Πλάτωνα για την κοινωνία. Αντί να στοχαστεί για την ιδανική κοινωνία, ο Αριστοτέλης στοχάστηκε για το τι είναι λειτουργικό με δεδομένες τις ατέλειες των ανθρώπων. Πίστευε ότι ήταν ανεφάρμοστο να απαγορευτεί η ατομική ιδιοκτησία, όπως συνι-

στούσε ο Πλάτων. Είναι αλήθεια, έλεγε ο Αριστοτέλης, ότι, όταν οι άνθρωποι κατέχουν πράγματα, ο ένας φθονεί την ιδιοκτησία του άλλου και μάχονται μεταξύ τους για αυτή. Εντούτοις, αν μοιράζονταν τα πάντα, πιθανόν να κατέληγαν να συγκρούονται χειρότερα μεταξύ τους. Είναι καλύτερα να έχουν οι άνθρωποι τα πράγματά τους, επειδή έτσι τα φροντίζουν καλύτερα και θα υπάρχουν λιγότερες διαμάχες για το ποιος συνέβαλε περισσότερο στον κοινό κορβανά.

Αν οι άνθρωποι δημιουργούν πλούτο χρησιμοποιώντας τους σπόρους και τα εργαλεία που έχουν στην ιδιοκτησία τους, τότε πώς μπορούν να αποκτήσουν καινούρια παπούτσια όταν δεν κατασκευάζουν παπούτσια; Τα παίρνουν από κάποιον υποδηματοποιό με αντάλλαγμα μερικές από τις ελιές τους. Σε αυτό το σημείο ο Αριστοτέλης ρίχνει φως σε ένα θεμελιακό στοιχείο του οικονομικού σύμπαντος: στην ανταλλαγή ενός αγαθού με κάποιο άλλο. Σε αυτή την ανταλλαγή, λέει ο Αριστοτέλης, βοηθά το χρήμα. Χωρίς το χρήμα θα ήσαστε υποχρεωμένος να κουβαλάτε μαζί σας ελιές για να τις ανταλλάξετε με τα παπούτσια που χρειάζεστε και θα έπρεπε να είστε αρκετά τυχερός για να πέσετε επάνω σε κάποιον που προσφέρει παπούτσια και χρειάζεται ο ίδιος ελιές. Για να κάνουν ευκολότερες τις ανταλλαγές, οι άνθρωποι συμφωνούν να ορίσουν ένα αντικείμενο, συχνά άργυρο ή χρυσό, ως χρήμα με το οποίο αγοράζουν και πουλούν –«εμπορεύονται»– χρήσιμα πράγματα. Το χρήμα είναι μονάδα μέτρησης της οικονομικής αξίας, του τι αξίζει κάτι, και επιτρέπει στην αξία να περνά από ένα πρόσωπο σε κάποιο άλλο. Με το χρήμα δε χρειάζεστε να βρείτε κάποιον ο οποίος μπορεί να σας δώσει αμέσως παπούτσια με αντάλλαγμα τις ελιές σας. Μπορείτε να πουλήσετε τις ελιές σας έναντι νομισμάτων και την επόμενη ημέρα να αγοράσετε παπούτσια με αυτά τα νομίσμα-

τα. Τα νομίσματα είναι τυποποιημένο βάρος ενός μετάλλου που ορίζεται ως χρήμα. Τα πρώτα νομίσματα κατασκευάστηκαν από ήλεκτρον, φυσικό κράμα αργύρου και χρυσού, τον 6ο αιώνα π.Χ. στο βασίλειο της Λυδίας, περιοχή που σήμερα ανήκει στην Τουρκία. Εντούτοις, το χρήμα διαδόθηκε πραγματικά στην αρχαία Ελλάδα. Ακόμη και τους ολυμπιονίκες τούς τιμούσαν με χρήματα δίνοντας στον καθένα 500 δραχμές. Τον 5ο αιώνα π.Χ. υπήρχαν σχεδόν 100 νομισματοκοπεία. Η ροή των αργυρών νομισμάτων τους γυρνούσε τον τροχό του εμπορίου.

Ο Αριστοτέλης αντιλήφθηκε ότι, εφόσον οι άνθρωποι αντάλλασσαν αγαθά με χρήματα, υπάρχει διαφορά ανάμεσα στο σε τι χρησιμοποιείται κάτι (οι ελιές για τροφή) και με τι ανταλλάσσεται κάτι (οι ελιές έναντι της τιμής τους). Είναι απολύτως φυσικό να καλλιεργούν και να τρώνε ελιές τα νοικοκυριά και να πουλούν τις ελιές έναντι χρημάτων, έτσι ώστε να μπορούν να αποκτούν άλλα αγαθά τα οποία χρειάζονται, έλεγε ο Αριστοτέλης. Αν τα νοικοκυριά δουν ότι μπορούν να κερδίζουν χρήματα πουλώντας ελιές, μπορεί να αρχίσουν να παράγουν ελιές μόνο για το κέρδος (η διαφορά ανάμεσα στο ποσό που παίρνουν από την πώλησή τους και το κόστος για την παραγωγή τους). Αυτό είναι το εμπόριο: η αγορά και η πώληση πραγμάτων με στόχο την απόκτηση χρημάτων. Ο Αριστοτέλης αντιμετώπιζε με καχυποψία αυτό το εμπόριο, θεωρώντας ότι το εμπόριο που υπερβαίνει την κάλυψη των αναγκών για το νοικοκυριό είναι «αφύσικο». Πουλώντας ελιές με στόχο το κέρδος, τα νοικοκυριά κερδίζουν χρήματα εις βάρος άλλων. Όπως θα δούμε στη συνέχεια αυτού του βιβλίου, οι σύγχρονοι οικονομολόγοι δυσκολεύονται να κατανοήσουν αυτή την άποψη, επειδή όταν αγοραστές και πωλητές ανταγωνίζονται μεταξύ τους για το εμπόριο πραγμάτων, τότε κερ-

δίζει η κοινωνία. Ωστόσο, την εποχή του Αριστοτέλη δεν υπήρχε η πληθώρα των ανταγωνιζόμενων μεταξύ τους αγοραστών και πωλητών που για εμάς σήμερα είναι κάτι το αυτονόητο.

Ο Αριστοτέλης επισήμανε ότι ο πλούτος ο οποίος προέρχεται από «φυσικές» οικονομικές δραστηριότητες έχει όρια, επειδή από τη στιγμή που ικανοποιούνται οι ανάγκες του νοικοκυριού, δεν υπάρχει πλέον ανάγκη για περαιτέρω πλούτο. Δεν υπάρχει όμως κανένα όριο στη μη φυσική συσσώρευση πλούτου. Μπορείτε να συνεχίσετε να πουλάτε ελιές και να βρείτε όλων των ειδών τα νέα πράγματα που προσφέρονται προς πώληση για να πουλάτε. Τι μπορεί να σας σταματήσει να συσσωρεύσετε πλούτο μέχρι τον ουρανό; Απολύτως τίποτα, παρά μόνο ο κίνδυνος τον οποίο διατρέχουν η σοφία και η αρετή σας. «Για να συγκεφαλαιώσουμε, το ήθος που συνδέεται με τον πλούτο είναι το ήθος ενός ανόητου ευτυχισμένου ανθρώπου» έλεγε ο Αριστοτέλης.*

Υπήρχε κάτι ακόμη χειρότερο από το να παράγει κάποιος ελιές για να αποκτήσει όλο και περισσότερα χρήματα, και αυτό ήταν να χρησιμοποιεί τα χρήματα για να κερδίζει περισσότερα χρήματα. Ακριβώς όπως η φυσική χρήση των ελιών είναι να τις τρώμε (ή για να τις ανταλλάσσουμε με κάτι που χρειάζεται το νοικοκυριό), η φυσική χρήση του χρήματος είναι ως μέσο ανταλλαγής. Το να κερδίζει κάποιος χρήματα από χρήματα, δανείζοντάς τα σε κάποιον άλλον έναντι μιας τιμής (με «επιτόκιο»), είναι η πλέον αφύσικη οικονομική δραστηριότητα. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, η επίθεση του Αριστοτέλη εναντίον του δανεισμού χρημάτων επηρέασε την οικονομική σκέψη για αιώνες. Για τον Αριστοτέλη,

* Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 2, 1391a, 15, μετάφραση Η. Π. Νικολούδης, εκδ. Κάκτος, 1995. (Σ.τ.Μ.)

ήταν σαφές πως η αρετή χαρακτήριζε τους τίμιους αγρότες και όχι τους έξυπνους τραπεζίτες.

Ενώ ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης έγραφαν τα έργα τους, η Ελλάδα είχε αρχίσει να απομακρύνεται από τα οράματά τους για την οικονομία. Οι πόλεις-κράτη ήταν σε κρίση. Η Αθήνα και η Σπάρτη είχαν διεξαγάγει μεταξύ τους έναν μακροχρόνιο πόλεμο. Τα οικονομικά σχέδια των φιλοσόφων ήταν τρόποι για να διατηρήσουν τη δόξα του παρελθόντος. Η λύση του Πλάτωνα ήταν ένα πειθαρχημένο κράτος, η λύση του Αριστοτέλη ένας πρακτικός οδηγός για να σωθεί η κοινωνία από το υπερβολικό εμπόριο. Οι Έλληνες άρχισαν να ενδιαφέρονται πολύ για το χρήμα, παρότι ο Αριστοτέλης και ο Πλάτων καταδίκαιζαν την αγάπη για το χρήμα. Λέγεται ότι κάποιος άρχοντας της Σπάρτης αποθάρρυνε την απόκτηση χρημάτων εκδίδοντας το νόμισμα της πόλης με τη μορφή ράβδων σιδήρου οι οποίες ήταν τόσο βαριές, ώστε έπρεπε να τις σέρνουν βόδια. Όμως σε μεγάλο μέρος του ελληνικού κόσμου το εμπόριο άνθησε. Οι πόλεις εμπορεύονταν ελαιόλαδο, σιτηρά και πολλά άλλα αγαθά σε όλη τη Μεσόγειο. Μετά τον Αριστοτέλη και τον Πλάτωνα οι ροές του εμπορίου επεκτάθηκαν ακόμη περισσότερο ακολουθώντας τον διασημότερο μαθητή του Αριστοτέλη, τον Μέγα Αλέξανδρο, του οποίου τα στρατεύματα σάρωσαν όλον τον μεσογειακό κόσμο και πέρα από αυτόν διαδίδοντας τον ελληνικό πολιτισμό και δημιουργώντας μια μεγάλη νέα αυτοκρατορία.

Όπως όλες οι αυτοκρατορίες, ο μεγάλος ελληνικός πολιτισμός, καθώς και ο ρωμαϊκός που τον ακολούθησε, εξέλιπε, και εμφανίστηκαν νέοι στοχαστές. Μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας τον 5ο αιώνα μ.Χ. την οικονομική σκέψη προώθησαν στην Ευρώπη χριστιανοί μοναχοί, οι οποίοι διατήρησαν ζωντανή τη μάθηση στα απόμακρα μοναστήρια τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η οικονομία του Θεού

Στη Βίβλο οι άνθρωποι είναι υποχρεωμένοι να εργάζονται λόγω του προπατορικού αμαρτήματος. Στον Κήπο της Εδέμ η ζωή ήταν εύκολη για τον Αδάμ και την Εύα. Έπιναν νερό από ένα ποτάμι και έτρωγαν φρούτα από τα δέντρα. Κάθονταν όλη την ημέρα και δεν είχαν να κάνουν και πολλά πράγματα. Όμως μια ημέρα παράκουσαν τον Θεό και αυτός τους εκδίωξε από τον Κήπο της Εδέμ, και από μια ζωή αφθονίας ο Αδάμ και η Εύα περιέπεσαν σε μια ζωή γεμάτη δυσκολίες. «Εν ιδρώτι του προσώπου σου φαγή τον άρτον σου» είπε ο Θεός στον Αδάμ. Στο εξής οι άνθρωποι ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται για να επιβιώσουν. Ωστόσο ο Ιησούς προειδοποίησε ότι όταν οι άνθρωποι εργάζονταν κινδύνευαν να διαπράξουν αμαρτίες, οι οποίες μπορεί να τους απέκλειαν από τον παράδεισο. Μπορεί να νοιάζονταν μόνο για το πώς θα πλουτίσουν. Μπορεί να φθονούσαν άλλους ανθρώπους για τον πλούτο τους. Μπορεί να κατέληγαν να αγαπούν

